

ROMANIČKA CRKVA SV. MARIJE NA MLJETU: PITANJE UTJECAJA

I v a n a T o m a s

UDK:726.033.4(210.7 Mljet)
Izvorni znanstveni rad
Ivana Tomas
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet u Zagrebu

Autorica u članku iznosi dosadašnje interpretacije graditeljskih utjecaja romaničke crkve sv. Marije na otoku Mljetu, pri čemu se pojedina pitanja u interpretaciji njezine arhitekture, napose trodijelno složeno svetište, monumentalna kupola, tri bočna portala te predvorje, nastoje objasniti funkcijom benediktinske crkve što je u dosadašnjoj literaturi izostalo.

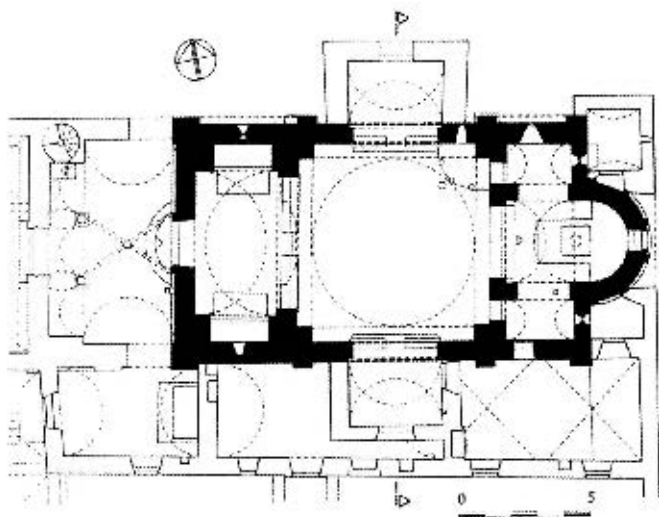
Uvod

Nekadašnji samostan benediktinaca izgrađen je na otočiću sv. Marije, usred Velikog jezera, na zapadnom dijelu otoka Mljeta. Na sjevernoj strani utvrđenog samostanskog sklopa nalazi se romanička crkva sv. Marije s predvorjem i trimjomom, na južnoj i zapadnoj su samostanske zgrade, dok istočnu stranu zatvara visoki obrambeni zid. Benediktinska crkva sv. Marije prvi se put spominje u darovnici srpskog kralja Stefana Prvovjenčanog s početka XIII. stoljeća kada je dinastija Nemanjić imala vrhovnu vlast nad otokom Mljetom.¹

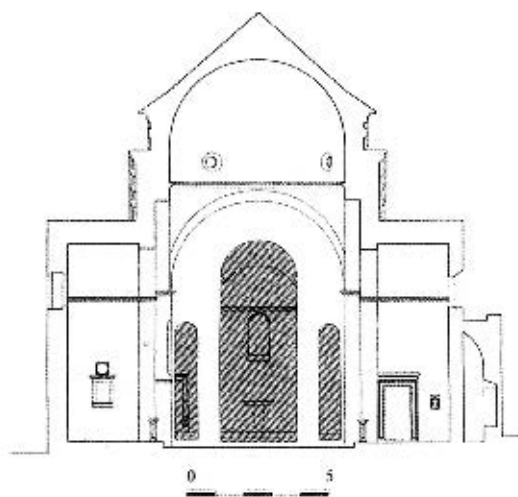
Crkva na Mljetu najmonumentalniji je primjer jednobrodne kupolne arhitekture na istočnoj obali Jadrana, a u dosadašnjoj se literaturi njezina arhitektura dovodila u vezu s tipološki srodnim romaničkim crkvama južnotalijanske regije Apulije,² s najranijim spomenicima tzv. *raške graditeljske škole*, te s predroma-

¹ Iako je riječ o kasnijem prijepisu iz XIV. st. većina istraživača ne dovodi u sumnju autentičnost ove darovnice koja se datira različito, no uvijek nakon 1217. g. kada je Stefan Nemanjić okrunjen za prvog srpskog kralja i nazvan Prvovjenčani. Većina istraživača smatra da je darovnica autentična, s izuzetkom K. Jiričeka, S. Stanojevića i N. Klaić; N. Klaić, »Mljetski falsifikati«, *Arhivski vjesnik*, 10, Zagreb, 1967., 186-187, 202-207, 223-224, 231-232.

² O crkvi na Mljetu i njezinoj povezanosti s apulijskim spomenicima; I. Tomas, »Crkva sv. Marije na otoku Mljetu i njezina povezanost s romaničkim spomenicima Apulije«, *Prostor*, 19, Zagreb, 2011., 297-309.

Crkva sv. Marije na Mljetu, tlocrt (prema J. Stošiću, nacrt I. Tenšek)

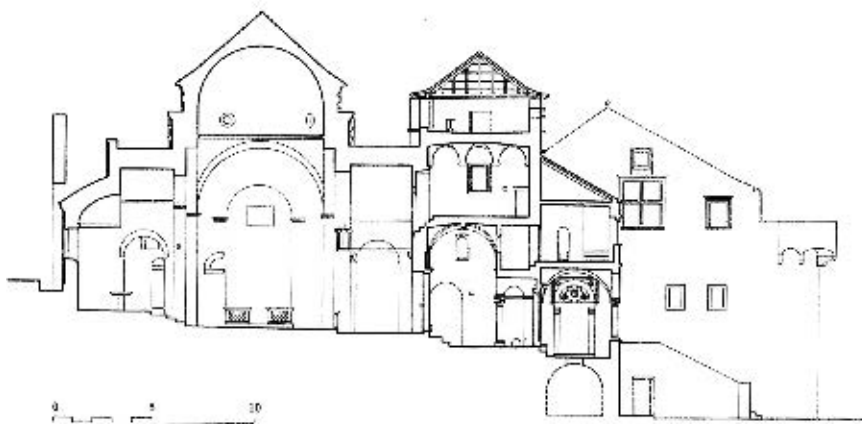

Crkva sv. Marije na Mljetu, pogled u svetište s naglašenim trostrukim lučnim otvorom

ničkim i romaničkim jednobrodnim crkvama s kupolom na istočnoj obali Jadrana. Namjera je ovoga rada prikazati dosadašnje interpretacije graditeljskih utjecaja crkve sv. Marije, pri čemu se pojedina pitanja u interpretaciji njezine arhitekture, napose trodijelno složeno svetište, monumentalna kupola, tri bočna portala te predvorje, nastoje objasniti funkcijom benediktinske crkve što je u dosadašnjoj literaturi izostalo.

Crkva sv. Marije na Mljetu, južna strana

Crkva sv. Marije na Mljetu, uzdužni presjek kroz crkvu s pogledom prema jugu
(stanje 1998.)

Na temelju povijesne povezanosti otoka Mljeta i benediktinske opatije S. Maria u Pulsanu, C. Fisković prvi je doveo u vezu mljetsku crkvu sa suvremenim joj romaničkim spomenicima Apulije.³ Tako je osobito isticao njezinu povezanost s jednobrodnom kupolnom crkvom S. Margherite u Bisceglieu u središnjoj Apuliji, koju 1197. godine osniva Falco de Vigillis.⁴ Crkva je izgrađena u vrlo kratkom razdoblju, a služila je kao privatna grobnica značajne obitelji Falcone.⁵ Tipološki, crkva slijedi tradiciju ruralnih jednobrodnih kupolnih crkava s kraja XI. i sredine XII. stoljeća u Apuliji, a riječ je o desetak građevina na području općina Trani (crkva S. Maria, Giano), Giovinazzo (crkva S. Basilio), Bitonto (crkva S. Croce; crkva S. Angelo, lokalitet Torre di S. Croce), Terlizzi (crkva S. Maria, Cesano), Bisceglie (crkva Ognissanti, Pacciano) i Modugno (S. Felice, Balsignano).⁶ Valja istaknuti da jednobrodne trotravejne crkve s kupolom nad središnjim travajom nisu uobičajene za čitavo područje ove geografski prostrane južnotalijanske regije, već isključivo za središnji dio Apulije - Terra di Bari.⁷ Iako je ovaj tip arhi-

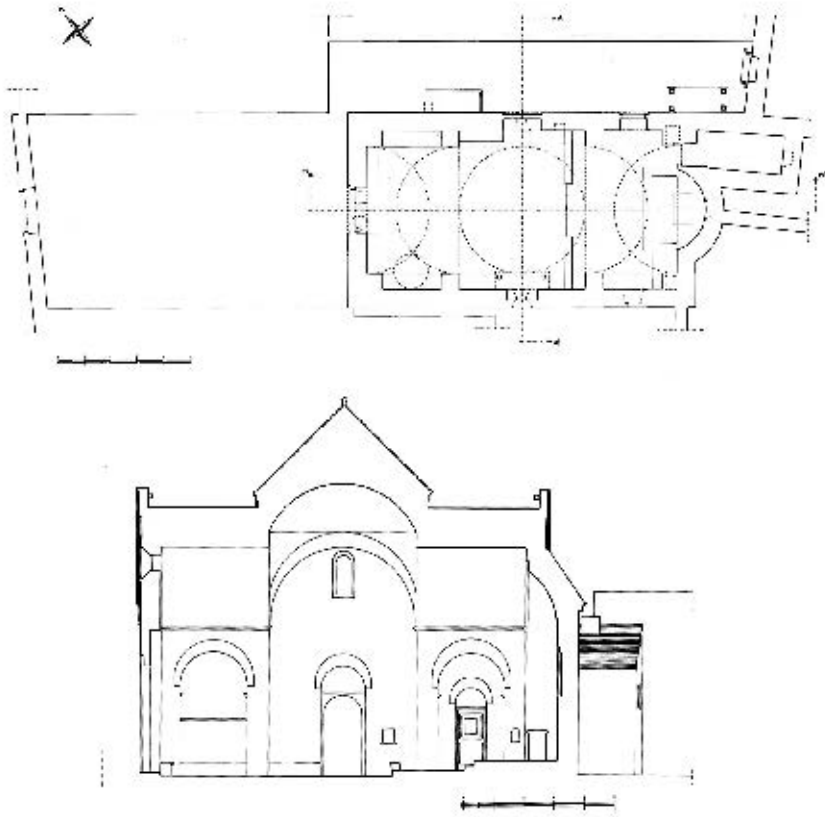
³ C. Fisković, »Popravlak benediktinske crkve na otoku Mljetu«, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 55 Zagreb, 1949., 28. O osnivanju benediktinskog samostana na Mljetu, kao i o njegovoj povezanosti s opatijom S. Maria u Pulsanu u Apuliji svjedoče povijesni izvori. Međutim, povjesničari nisu suglasni oko njihove autentičnosti. Jedini dosad pouzdani povijesni izvor iz XII. st. je bula pape Aleksandra III iz 1177. g., u kojoj se uz ostale crkve i samostane benediktinske opatije u Pulsanu navodi i crkva sv. Mihovila na Mljetu. O problemu povijesnih izvora: V. Foretić, »Dvije isprave zahumskog kneza Dese o Mljetu iz 1151. godine«, *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 1, Dubrovnik, 1952., 63-71.; G. Čremošnik, »Isprave zahumskog kneza Dese«, *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 3, Dubrovnik, 1954., 71-74.; M. J. Dinić, »Povelje kneza Dese o Mljetu«, *Prilozi za književnost, jezik, historiju i folklor*, 28, Beograd, 1962., 5-16.; I. Kampuš, »Novi prilozi o lokrumskim falsifikatima i Desinoj darovnici pulsanskim benediktincima«, *Historijski zbornik*, 15, Zagreb, 1962., 317-324.; I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima II.* - Benediktinci u Dalmaciji, Split, 1964., 441-443.; N. Klaić (bilj. 1), 185-232.; V. Korać, »Crkva sv. Marije na Mljetu«, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, 7, Beograd, 1963., 215-217.; M. Čanak-Medić, *Arhitektura Nemanjina doba II.* - Crkve u Polimlju i na Primorju, Beograd, 1989., 147-149, 162-163.

⁴ C. Fisković, *op. cit.* (3), 28.; C. Fisković, »Zaštita i popravlak spomenika u Dalmaciji 1950.-1951. godine«, *Zbornik zaštite spomenika kulture*, 2, Beograd, 1952., 154.; C. Fisković, »Fragments du style roman à Dubrovnik«, *Archaeologia Jugoslavica*, 1, Beograd, 1954, 122.; C. Fisković, »Samostan i crkva sred jezera na Mljetu«, *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 1, Zagreb, 1958., 2-6.; C. Fisković, »Naše umjetničke veze s južnom Italijom«, *Mogućnosti*, 12, Split, 1961., 1222.

⁵ Izgradnju crkve naručuje Falco, sin Giovannija de Vigillisa, po kojem kasnije cijela obitelj preuzima ime Falcone. Riječ je o jednoj od najvažnijih obitelji u Bisceglieu u razdoblju od XII. do XIV. st.; P. Belli D'Elia, *Puglia Romanica*, Milano, 2003., 195. Više o crkvi S. Margherite u Bisceglieu: L. Mongiello, *Chiese di Puglia. Il Fenomeno delle Chiese a Cupola*, Bari, 1988., 118-127, P. Belli D'Elia, *op. cit.*, 195-198.

⁶ Više o jednobrodnoj kupolnoj arhitekturi Apulije: P. Belli D'Elia, *Alle sorgenti del romano. Puglia XI secolo*, Bari, 1987., 229-244.; P. Belli D'Elia, *op. cit.* (5), 195-196, 278, 284-290.; L. Mongiello, *op. cit.* (5), 99-171.

⁷ P. Belli D'Elia, *op. cit.* (5), 195-196, 284-290.

Crkva S. Margherita, Bisceglie (Terra di Bari, Apulija), tlocrt i uzdužni presjek kroz crkvu s pogledom prema sjeveru (prema L. Mongiello)

tekture prvenstveno vezan za ruralno područje, pojedine primjere bilježimo i na rubnom području većih urbanih središta, poput crkve S. Vito u Coratu (o. 1100. g.) i dviju crkava s kraja XII. stoljeća - S. Giorgio u Bariju i najreprezentativnije u ovoj grupi spomenika S. Margherite u Bisceglieu koja se i dovodila u vezu s mljetskom crkvom.

Crkva sv. Marije na Mljetu i crkva S. Margherite u Bisceglieu nastaju u približno isto vrijeme i u osnovi su tipološki slične. No, razlike su jasno vidljive u njihovu tlocrtu i elevaciji. Na Mljetu je dimenzijama središnjeg kvadratnog traveja i visinom kupole jasno istaknut središnji kupolni prostor, dok su dimenzije središnjeg traveja crkve u Apuliji neznatno istaknute u odnosu na ostale traveje i kupola je znatno niža. Iako su obje kupole na pandativima, razlike su uočljive u njihovoj konstrukciji jer je znatno veća mljetska kupola zahtijevala složeniju unutrašnju i vanjsku konstrukciju. Tako je mljetska kupola s tamburom oslonjena na četiri pojasna luka, a ugaoni oslonci kupole dodatno su pojačani unutrašnjim pilastrima i vanjskim lezenama, dok je apulijska kupola bez tambura oslonjena

Crkva S. Felice, Balsignano (Terra di Bari, Apulija), sjeverna strana

samo na dva poprečna luka koje podupiru bočni zidovi, bez ojačanja na istočnoj i zapadnoj strani. Razlike se uočavaju i u oblikovanju vanjskog četvrtastog tijela kupole. Kod crkve u Apuliji ono je jednostavnije konstruktivno i dekorativno oblikovano. Ovdje nalazimo samo niz jednostrukih visećih lukova na konzolama, bez vijenca zubaca. Izostala su i ojačanja uglova s lezenama, a umjesto četiri zabata uzdižu se dva, jedan na sjevernoj, a drugi na južnoj strani.⁸ Na Mljetu je monumentalno vanjsko četvrtasto tijelo kupole najupečatljiviji dio crkve, te u potpunosti dominira njezinim vanjskim volumenom.

Razlike su vidljive i u oblikovanju prostora svetišta. Na Mljetu je izvedeno složeno trodijelno svetište, s polukružnom istaknutom apsidom i dva bočna aneksa te trostrukim lučnim otvorom, dok je u Apuliji ono jednostavnije, s jednom plitkom polukružnom apsidom, uobičajenom i kod svih ostalih apulijskih jednobrodnih crkava s kupolom.⁹ Stoga valja konstatirati da osim osnovne tipološke sličnosti dviju crkava, razlike su jasno uočljive u složenijem oblikovanju središnjeg kupolnog prostora i svetišta mljetske crkve. Crkva na Mljetu ima prostorno i

⁸ Izostanak zabata na vanjskom četvrtastom tijelu apulijske kupole svjedoči o njezinu jednostavnijem dekorativnom i konstruktivnom rješenju, s obzirom na to da su zabati osim dekorativne imali i važnu konstruktivnu ulogu. Znatno veća kupola na Mljetu zahtijevala je i složeniju konstrukciju s četiri zabata, koji su osiguravali njezinu stabilnost; Ž. Peković, »Crkva sv. Petra na Veljem Vrhu na otoku Šipanu« u: *Zbornik Tomislava Marasovića* (ur. I. Babić, A. Milošević, Ž. Rapanić), Split, 2002., 246.; Ž. Peković, »Konzervatorski zahvat na crkvi sv. Petra na otoku Šipanu s osvrtom na konstrukcijska rješenja kupola na crkvama južnodalmatinskog sloga«, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 26-27, Zagreb, 2003., 87-88; Ž. Peković, *Četiri elafitske crkve*, Dubrovnik-Split, 2008., 131-133.

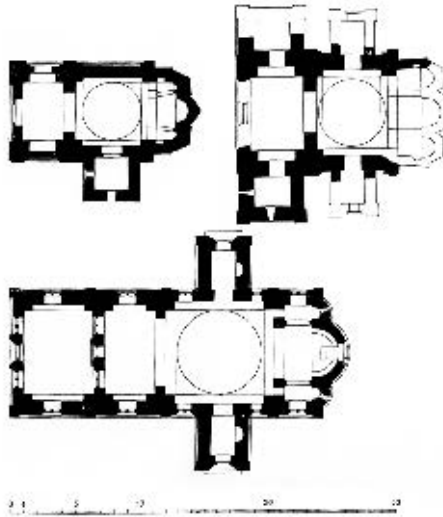
⁹ L. Mongielli, *op. cit.* (5), 88-127; P. Belli D'Elia, *op. cit.* (5), 195-198, 278, 284-290.

konstruktivno razvijeniju kupolu i trodijelno razrađeno svetište pa ju s pravom u odnosu na apulijsku, možemo nazvati monumentalnom.

U kontekstu jednobrodnih apulijskih crkava s kupolom, zanimljivo je navesti i malu benediktinsku crkvu S. Felice u Balsignanu (općina Modugno) iz prve polovice ili sredine XII. stoljeća.¹⁰ Crkva se vezuje uz grupu ruralnih jednobrodnih crkava, no uočljivo je da se ona odvaja od ove grupe spomenika svojim dimenzijama, pravilnijim načinom zidanja, arhitektonskom plastikom, a osobito oblikovanjem kupole s visokim osmerokutnim tamburom koji dominira njezinim vanjskim volumenom. Iako je riječ o jednostavnoj građevini, svojom monumentalnom kupolom, načinom zidanja i arhitektonskom plastikom, zapravo oponaša reprezentativne benediktinske trobrodne crkve s kupolom uobičajene za ovu južnotalijansku regiju.¹¹ Crkva na Mljetu je u odnosu na navedenu reprezentativnija i kasnija, no kod obje benediktinske crkve uočljiva je upravo ideja isticanja kupole što je obilježje apulijske benediktinske arhitekture.

Raška graditeljska škola

Osim s crkvama u Apuliji, mljetska crkva dovodila se u vezu i s raškim spomenicima. Tako je na temelju pogrešne pretpostavke da je crkva sv. Marije bila križnoga tlocrta, odnosno da je imala patuljasti transept, kao i na temelju povijesne povezanosti otoka Mljeta i Srbije, Lj. Karaman prvi povezoao crkvu na Mljetu

Najraniji spomenici tzv. *raške graditeljske škole*: crkva sv. Nikole u Toplici, crkva sv. Đorđa u Rasu, Bogorodičina crkva u Studenici, tlocrt (prema V. Koraću)

¹⁰ L. Mongielli, *op. cit.* (5), 108-117; P. Belli D'Elia, *op. cit.* (5), 287-290.

¹¹ Više o benediktinskoj arhitekturi Apulije: P. Belli D'Elia, *op. cit.* (6), 176-215; P. Belli D'Elia, *op. cit.* (5), 61-69, 144-149, 256-257, 291-292, 302-304; M. S. Calò Mariani, *L'Arte del Duocento in Puglia*, Torino, 1984., 49-61; L. Mongiello, *op. cit.* (5), 214-217; 239-244, 247-273.

s tzv. *raškom graditeljskom školom*.¹² Iako se mljetski spomenik prvotno dovodio u vezu s crkvom sv. Spasitelja u Žiči s početka XIII. stoljeća, nakon istraživanja C. Fiskovića kojim je dokazano da je izvorna crkva sv. Marije bila jednobrodna građevina s trodijelnim svetištem, njezina arhitektura povezivala se s najranijim raškim spomenicima s kraja XII. stoljeća, odnosno s crkvom sv. Nikole u Toplici kraj Kuršumlije, crkvom sv. Đorđa u Rasu kod Novog Pazara (Đurđevi Stupovi), a osobito s Bogorodičinom crkvom u Studenici.¹³ Utjecaj raških spomenika na mljetski, osobito su naglašavali V. Korać i M. Čanak-Medić.¹⁴

Spomenute raške crkve ubrajaju se u red najznačajnijih spomenika srpskog srednjovjekovnog graditeljstva, a istovremeno su i prvi primjeri reprezentativne monumentalne arhitekture u Raškoj koja će utjecati na kasnije spomenike tzv. *raške graditeljske škole* XIII. i ranog XIV. stoljeća.¹⁵ Sve tri raške građevine podiže veliki župan Stefan Nemanja, prvi vladar iz dinastije Nemanjića, između 1166. i 1196. godine.¹⁶ Prva Nemanjina zavjetna crkva sv. Nikole u Toplici kraj Kuršumlije, podignuta najvjerojatnije između 1166. i 1168. godine, jednobrodna je trotravejna nadsvedena građevina s monumentalnom kupolom nad središnjim dijelom i složenim trodijelnim svetištem, a uz središnji travej nalazila se izvorno

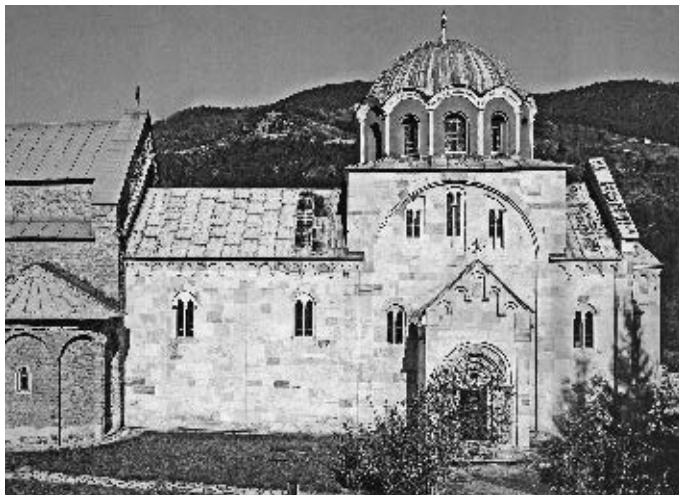
¹² Lj. Karaman, *Dalmacija kroz vjekove*, Split, 1934., 113. Naime, od posljednje četvrtine XII. st. otok Mljet, kao nekadašnji dio sklavinije Zahumlja, odnosno kraljevine Duklje ulazi u sastav Raške (Srbije) unutar koje će službeno ostati sve do raspada srpskog carstva u drugoj polovici 14. st. U vrijeme dinastije Nemanjića Srbija je imala vrhovnu vlast nad Mljedom, dok je otokom upravljala benediktinska opatija; I. Ostojić, *op. cit.* (3), 443, 445; I. Ostojić, »Benediktinci i benediktinski samostani na prostoru dubrovačke nadbiskupije«, u: *Benediktinci na području dubrovačke nadbiskupije*, (ur. Ž. Puljić, M. Sivrić), Dubrovnik, 2010., 139; I. Dabelić, »Samostan sv. Marije mljetske oslobađa otkane od svih daća i služba 24. rujna 1345.«, u: *Benediktinci na području dubrovačke nadbiskupije*, (ur. Ž. Puljić, M. Sivrić), Dubrovnik, 2010., 299.

¹³ Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb, 1952., 36-37; Lj. Karaman, »Osvrt na neke novije publikacije i tvrdnje iz područja historije umjetnosti Dalmacije. Kritike i metode«, *Peristil*, 1, Zagreb, 1954., 23-25; Lj. Karaman, »Razgovori o nekim problemima domaće historije, arheologije i historije umjetnosti«, *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 6-7, Dubrovnik, 1959., 67-70; A. Deroko, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovjekovnoj Srbiji*, Beograd, 1953., 42-43; Đ. Bošković, *Arhitektura srednjega veka*, Beograd, 1957., 224; V. Korać, *op. cit.* (3), 213-226; M. Čanak-Medić, »Prvobitna zamisao kupolnog dela Bogorodičine crkve u Studenici«, u: *Raška baština* 2, Kraljevo, 1980., 27-42; M. Čanak-Medić, »Zvonici Svete Marije na Mljedu«, *Zograf*, 15, Beograd, 1984., 59-64; M. Čanak-Medić, *Arhitektura Nemanjina doba I. - Crkve u Toplici i dolinama Ibra i Morave*, Beograd, 1986., 15-39, 55-149; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (3), 145-178; J. Nešković, *Đurđevi Stupovi u starom Rasu: postanak arhitekture crkve Sv. Đorđa i stvaranje Raškog tipa spomenika u arhitekturi srednjovjekovne Srbije*, Kraljevo, 1984., 149, 153-157.

¹⁴ V. Korać, *op. cit.* (3), 213-226; M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1980 (13), 27-42; M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1984 (13), 59-64; M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1986 (13), 88; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (3), 145-178.

¹⁵ M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1986 (13), 15-39, 55-149; V. Korać - M. Šuput, *Arhitektura vizantijskog sveta*, Beograd, 2010., 236-246.

¹⁶ J. Nešković, *op. cit.* (13), 9-10; M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1986 (13), 15, 55, 79-80; V. Korać - M. Šuput, *op. cit.* (15), 236.

Bogorodičina crkva, Studenica (Srbija), južna strana

i južna kapela (paraklis).¹⁷ Njezina arhitektura dovodi se u vezu sa suvremenim joj srednjobizantskim jednobrodnom crkvama s kupolom, a zbog karakterističnog načina zidanja opekom pretpostavlja se da su je izgradili carigradski graditelji.¹⁸ Osnovnu tipologiju crkve u Kuršumliji slijedit će i druge dvije Nemanjine zavjetne crkve - Đurđevi stupovi i Studenica. Crkva sv. Đorđa u Rasu (Đurđevi Stupovi) završena je, po svemu sudeći, 1171. godine, što se zaključuje na temelju sačuvanog posvetnog natpisa na njezinom zapadnom portalu.¹⁹ U odnosu na prethodnu crkvu sv. Nikole, ovdje je uočljiv romanički utjecaj u oblikovanju vanjske arhitektonske plastike, kao i u načinu zidanja pa se pretpostavlja da su je izgradili graditelji sa zapada.²⁰ Također, novost su i dva visoka zvonika podignuta uz bočne strane zapadnog traveja građevine koji su, najvjerojatnije, imali funkciju priprate, kao i bočni vestibuli u funkciji paraklisa izgrađeni uz središnji travej potkupolnog prostora koji će otada biti uobičajeni u raškoj arhitekturi.²¹ Posljednja Nemanjina zavjetna crkva, i istovremeno najznačajniji spomenik tzv. *raške graditeljske škole*, Bogorodičina je crkva u Studenici koju podiže Nemanja između 1186. i 1196. godine, a čini se da su je završili njegovi sinovi Vukan, Stefan Prvovjenčani i sv. Sava 1208. ili 1209. godine.²² Studenički manastir imao je najveći ugled među

¹⁷ Više o crkvi sv. Nikole u Toplici kraj Kuršumlije: M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1986 (13), 15-39; V. Korać - M. Šuput, *op. cit.* (15), 236.

¹⁸ M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1986 (13), 15-38; V. Korać - M. Šuput, *op. cit.* (15), 236.

¹⁹ Više o crkvi sv. Đorđa u Rasu kraj Novog Pazara (Đurđevi Stupovi): J. Nešković, *op. cit.* (13); M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1986 (13), 55-79; V. Korać - M. Šuput, *op. cit.* (15), 236, 239.

²⁰ M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1986 (13), 66; V. Korać - M. Šuput, *op. cit.* (15), 236.

²¹ M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1986 (13), 57-60; V. Korać - M. Šuput, *op. cit.* (15), 239.

²² M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1986 (13), 79-80. Više o Bogorodičinoj crkvi u Studenici: M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1980 (13), 27-42; M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1986 (13), 79-149; M. Čanak-Medić - V. Todić, *Manastir Studenica*, Novi Sad, 2011.

četiri najstarija kraljevska manastira u Srbiji, a crkva je služila i kao mauzolej dinastije Nemanjića u kojoj je sahranjen njezin osnivač i prvi vladar iz ove dinastije veliki župan Stefan Nemanja (sv. Simeon).²³ Bizantski utjecaj crkve u Kuršumlji, kao i romaničko iskustvo prisutno u vanjskom oblikovanju Đurđevih Stupova na jedinstven su način objedinjeni u Studenici.²⁴ Tako će prostorna organizacija studeničke crkve odgovarati istočnoj liturgiji i slijediti tradiciju bizantske jednobrodne nadsvedene crkve s monumentalnom kupolom, trodijelnim složenim svetištem, bočnim vestibulima u funkciji paraklisa i zapadnim ulaznim dijelom, odnosno unutrašnjom pripratom koja je sada odvojena od ostalog dijela crkve pa je studenička građevina zapravo četverotravejna. Bizantski utjecaj prisutan je i u oblikovanju studeničke kupole. Iako je složena unutrašnja konstrukcija izvedena na isti način, kao i kod dvije ranije Nemanjine crkve novost je vanjsko oblikovanje njezine visoke dvanaesterostrane kupole uzdignute na masivnom i istaknutom kubičnom postolju koje će otada postati glavno obilježje raške arhitekture.²⁵ Romanički stil uočljiv je u oblikovanju vanjske arhitektonske plastike Bogorodičine crkve, osobito u izvedbi reprezentativnog zapadnog i južnog portala te trifori apside, kao i u načinu zidanja pa se pretpostavlja da su je izgradili graditelji iz južne Italije, najvjerojatnije Apulije.²⁶

U dosadašnjoj se literaturi arhitektura crkve na Mljetu, odnosno njezino svetište, kupola i predvorje dovelo u vezu s navedenim raškim spomenicima, osobito s Bogorodičinom crkvom u Studenici.²⁷ Tako je većina istraživača složeno trodijelno svetište na Mljetu objašnjavala sličnim primjerima svetišta raških

²³ U crkvi je pokopan i njegov sin i prvi srpski kralj Stefan Prvovjenčani, te najvjerojatnije Nemanjin najstariji sin Vukan i Nemanjina žena Ana (sv. Anastazija); M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1986 (13), 81; M. Čanak-Medić - V. Todić, *op. cit.* (22), 12, 20.

²⁴ V. Korać - M. Šuput, *op. cit.* (15), 239.

²⁵ M. Čanak-Medić - V. Todić, *op. cit.* (22), 46-49; V. Korać - M. Šuput, *op. cit.* (15), 245.

²⁶ M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1986 (13), 113-115; V. Korać - M. Šuput, *op. cit.* (15), 245-246; M. Čanak-Medić - V. Todić, *op. cit.* (22), 49-65.

²⁷ Lj. Karaman, *op. cit.* 1952 (13), 36-37; Lj. Karaman, *op. cit.* 1954 (13), 23-25; Lj. Karaman, *op. cit.* 1959 (13), 67-70; A. Deroko, *op. cit.* (13), 42-43; Đ. Bošković, *op. cit.* (13), 224; V. Korać, *op. cit.* (3), 213-226; M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1980 (13), 27-42; M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1984 (13), 59-64; M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1986 (13), 15-39, 55-149; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (3), 145-178; J. Nešković, *op. cit.* (13), 149, 153-157; V. J. Đurić, »Kotorske crkve oko 1200. godine i njihovo poreklo«, u: *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti*, 25, Beograd, 1989., 10. Bizantsko, pak iskustvo u oblikovanju bogoslužnog prostora navelo je J. Stošića na pretpostavku da je crkva na Mljetu izvorno zamišljena kao privatna zavjetna crkva, a da je tek kasnije dolaskom benediktinaca pretvorena u samostansku; J. Stošić, »Benediktinski samostan Sv. Marije na otoku Mljetu«, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 22, Zagreb, 1998., 7-8. Sličnog mišljenja bio je i M. Jurković, no on je trostruki lučni otvor pred svetištem interpretirao kao izravnu kopiju *tribelona* kasnoantičke crkve i palače u Polaćama na otoku Mljetu; M. Jurković, »Mljetski tribeloni - tradicija "auličke" arhitekture kasne antike u srednjem vijeku«, u: *Zbornik Tomislava Marasovića* (ur. I. Babić, A. Milošević, Ž. Rapanić), Split, 2002., 211. U novije je vrijeme o svetištu crkve na Mljetu pisao i M. Tomasović, smatrajući da se njezino trodijelno rješenje svetišta s dva para nosača i jednom apsidom idejno vezuje za ranosrednjovjekovnu crkvu sv. Petra Velikog u Dubrovniku; M. Tomasović, »Romanička arhitektura na južnom dijelu istočnog Jadrana i problem isticanja utjecaja apulijskog graditeljstva«, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 33, Split, 2006., 129.

crkava. Međutim, valja naglasiti da je organizacija svetišta kod raških spomenika odgovarala istočnoj liturgiji koja pretpostavlja i ikonostas pred svetištem, a bočne prostore kao protezis i dijakonikon. Iako zasad nije moguće utvrditi točnu funkciju bočnih prostora mljetskog svetišta, malo je vjerojatno da je sjeverni prostor bio u funkciji protezisa u kojem se obavljao obred proskomidije, a južni u funkciji dijakonikona gdje se čuvaju liturgijske knjige i spisi, te crkveni predmeti i ostale dragocjenosti. Naime, da su bočni prostori ikada imali funkciju protezisa i dijakonikona, uobičajenog u bizantskim crkvama, tada bi se u njima nalazile i niše za odlaganje spomenutih predmeta, a na Mljetu ih nema. Također, da bočni prostori mljetskog svetišta nikada nisu bili u funkciji protezisa i dijakonikona dodatno potvrđuju i sačuvana romanička vrata prvotne sakristije na južnom zidu svetišta što ukazuje na to da je crkva sv. Marije prvotno bila namijenjena benediktinskoj redovničkoj zajednici.²⁸ Zanimljivo je navesti da od raških crkava najbližnje oblikovanje trostrukog lučnog otvora onome na Mljetu nalazimo kod Bogorodičine crkve u Gradcu izgrađene oko 1300. godine.²⁹ No, s obzirom na to da je gradačka crkva bila radikalno restaurirana nije moguće donositi sigurnije zaključke.³⁰

Na sličnost rješenja mljetske kupole s raškim spomenicima, osobito sa Studenicom isticali su V. Korać i M. Čanak-Medić.³¹ Naime, obje kupole izvedene su na pandativima i oslonjene su na četiri pojasna luka, dok su ugaoni oslonci kupole dodatno pojačani unutrašnjim pilastrima. No, unatoč sličnosti u složenoj unutrašnjoj konstrukciji dviju kupola, razlike se jasno uočavaju u obliku i gornjem rješenju visoke dvanaesterostrane studeničke kupole uobičajene za bizantsku arhitekturu. S ciljem da istakne povezanost mljetske i studeničke crkve, M. Čanak-Medić je, čak, izgled prvotne kupole u Studenici izvodila na osnovi mljetske.³² Tako je pretpostavila da je studenička kupola, kao i ona na Mljetu izvorno imala vanjsko četvrtasto tijelo sa zabatima na sve četiri strane.³³

U namjeri da dokaže povezanost mljetskog spomenika s raškim crkvama, M. Čanak-Medić je isticala i to da je s crkvom na Mljetu izvorno zamišljena pri-

²⁸ O problemu prvotnih vrata romaničke sakristije crkve sv. Marije na Mljetu: I. Tomas, *op. cit.* (2), 300-302, 307.

²⁹ I. Tomas, *op. cit.* (2), 301.

³⁰ Više o Bogorodičinoj crkvi u Gradcu: O. M. Kandić, *Manastir Gradac*, Beograd, 2008.

³¹ V. Korać, *op. cit.* (3), 217-222; M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1980 (13), 27-42; M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1984 (13), 60; M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1986 (13), 88, sl. 8; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (3), 150, 163-165.

³² M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1980 (13), 39, sl. 8; M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1986 (13), 88.

³³ Prema M. Čanak-Medić izvorno zamišljena studenička kupola bila je oblikovana u duhu apulijske romanike, što zaključuje na temelju njezinog kubičnog postolja, ali i romaničkog vanjskog oblikovanja crkve, napose arhitektonske plastike i načina zidanja. Čanak-Medić smatra da je, očito, došlo do promjene projekta prilikom izgradnje studeničke crkve, dok su na njoj još radili apulijski graditelji koji završavaju kubično postolje kupole. Nakon čega su, prema autorici, dovedeni bizantski graditelji koji su izgradili sadašnju dvanaesterostranu kupolu; M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1980 (13), 39, sl. 8; M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1986 (13), 88, sl. 8. U svojoj nedavno objavljenoj knjizi o studeničkom spomeniku, Čanak-Medić je, čini se, odustala od ranijeg mišljenja o povezanosti mljetske i prvotne studeničke kupole, s obzirom na to da je sada ukazala na srodnost rješenja kupole u Studenici s onom katedrale sv. Tripuna u Kotoru; M. Čanak-Medić - V. Todić, *op. cit.* (22), 49.

prata s dva zvonika po uzoru na najranije raške spomenike.³⁴ Tako je ukazala na sličnost rješenja mljetske priprate s onom crkve sv. Đorđa u Rasu, a na temelju pretpostavljenog izgleda predvorja na Mljetu pokušala je odrediti i prvotni izgled studeničke unutrašnje priprate.³⁵ Međutim, mišljenje Čanak-Medić o utjecaju raških priprata na izgradnju predvorja mljetske crkve, kao i o njegovom izgledu s dva četverokatna zvonika nije moguće prihvatiti. Naime, priprata, odnosno zapadni ulazni dio raških crkava nastaje iz funkcionalnih razloga zbog potrebe odvijanja pravoslavne liturgije, što nije bio slučaj na Mljetu. U priprati pravoslavne crkve stajali su redovnici i vjernici prije odlaska na liturgiju, a žene tijekom službe pa se često naziva i ženska crkva. U njoj su se skupljali i redovnici nakon mise te su predvođeni igumanom odlazili u blagovaonicu (trpezariju).³⁶ Ovdje se nalazila i krstionica, a vrlo često je priprata imala i sepulkarnu funkciju. U njoj su se održavali i spomeni umrlima, večerja i drugi obredi.³⁷ Obnovom srpske pravoslavne crkve početkom XIII. stoljeća, u vrijeme Save Nemanjića (sv. Save), kod raških će spomenika zbog potrebe razvijenog obreda osim unutrašnjih, biti uobičajena i vanjska priprata.³⁸ U tom će razdoblju biti izgrađena i vanjska priprata u Studenici koju podiže kralj Radoslav (tzv. *Radoslavova priprata*), a ubraja se u prve primjere gotičkog stila u kasnijoj raškoj arhitekturi.³⁹ S obzirom na to da je crkva na Mljetu bila benediktinska čini se logičnijim izgradnju njezina predvorja promatrati u kontekstu benediktinske arhitekture, a ne pravoslavnih crkava čije su priprate imale drugačiju funkciju.

Malo je vjerojatna i interpretacija M. Čanak-Medić o prvotnom izgledu mljetskog predvorja s dva četverokatna zvonika, pri čemu je, čak, ostatke potkrovnog vijenca romaničkog pročelja crkve interpretirala kao kasniju intervenciju nakon njihova rušenja.⁴⁰ Naime, romanički ostatci potkrovnog vijenca zapadnog pročelja crkve na Mljetu, odnosno niz jednostrukih visećih polukružnih lukova na trbušastim konzolama oblikovani su na isti način kao i ostali izvorno sačuvani lukovi na bočnim zidovima crkve, kupoli i apsidi pa, po svemu sudeći, pripadaju prvotnom romaničkom pročelju crkve.⁴¹ Također, čini se malo vjerojatnim da je

³⁴ M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1984 (13), 59-64, sl. 11; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (3), 151-156.

³⁵ M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1984 (13), 62, 64; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (3), 155-156.

³⁶ M. Čanak-Medić - V. Todić, *op. cit.* (22), 46.

³⁷ M. Čanak-Medić - V. Todić, *op. cit.* (22), 46.

³⁸ V. Korać - M. Šuput, *op. cit.* (15), 277.

³⁹ M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1986 (13), 81, 87; S. Živkov, »Western Influences in Medieval Church Architecture in Serbia and Montenegro - From Romanesque Towards Gothic«, *Hor-tium Artium Medievalum*, 7, Zagreb-Motovun, 2001., 115; V. Korać - M. Šuput, *op. cit.* (15), 277; M. Čanak-Medić - V. Todić, *op. cit.* (22), 96-103.

⁴⁰ M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1984 (13), 62, 64, sl. 11; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (3), 154. Prema M. Čanak-Medić prvo su bili izgrađeni romanički zvonici s predvorjem, dok je ostatke potkrovnog vijenca zapadnog pročelja crkve odredila kao kasniju intervenciju nakon njihova rušenja, kada je, prema autorici, kat predvorja pretvoren u terasu, dok je od nekadašnja dva masivna zvonika ostao sačuvan samo istočni zid južnoga, *posle čega je spoljna strana zapadnog zida naosa postala fasada, što je i uslovalo potrebu preoblikovanja njenog gornjeg dela i usklađivanje s izgledom ostalih zatečenih fasada.*; M. Čanak-Medić, *op. cit.* 1984 (13), 62.

⁴¹ I. Tomas, *op. cit.* (2), 302-303, 307. Također, malo je vjerojatno da bi graditelji obnovili

jednobrodna crkva relativno skromnih dimenzija mogla imati dva četverokatna zvonika na svojem pročelju, tim više što je od mljetskog zvonika sačuvan ostatak jedne bifore u njegovom jugoistočnom uglu pa je vrlo teško govoriti o njegovom izgledu.⁴²

Spomenici istočne obale Jadrana

U dosadašnjoj se literaturi crkva sv. Marije dovodila u vezu i s tipološki srodnim crkvama na istočnoj obali Jadrana.⁴³ Na povezanost mljetskog spomenika s ranijim predromaničkim i ranoromaničkim jednobrodnim trotravejnim crkvama s kupolom prvi je ukazao C. Fisković, pri čemu je istaknuo sličnost mljetske crkve s onom sv. Petra u Omišu.⁴⁴ Na sličnost crkve na Mljetu s ranijim omiškim spomenikom ukazali su i T. Marasović i J. Stošić.⁴⁵

Ranoromanička crkva sv. Petra u Omišu najvjerojatnije je izgrađena krajem XI. stoljeća, što se zaključuje na temelju sačuvanih povijesnih isprava iz 1074. i 1080. godine.⁴⁶ U dosadašnjoj se literaturi ova crkva pogrešno ubrajala u tzv. *južnodalmatinski jednobrodni kupolni tip*, odnosno južnodalmatinske predromaničke i ranoromaničke jednobrodne crkve s kupolom na što je s pravom upozorio

zapadno pročelje crkve i trudili se uskladiti njegovu arhitektonsku plastiku s onom ranije izvedenom, a da bi pri tome ostavili nad jednim dijelom pročelja dio nekadašnjeg zvonika koji više nije imao funkciju, a istovremeno bi i narušavao estetski izgled novog pročelja. U slučaju, pak, da je zvonik zadržao prvotni izgled i funkciju, tada na južnom dijelu crkvenog pročelja ne bi bilo potrebno izvoditi potkrovni vijenac s visećim lukovima jer ne bi bio vidljiv zbog zvonika. Stoga nije moguće prihvatiti redosljed izgradnje kako predlaže M. Čanak-Medić, jer je, očito, prvo izgrađeno zapadno pročelje romaničke crkve, a potom zvonik koji je zaklonio južnu stranu pročelja.

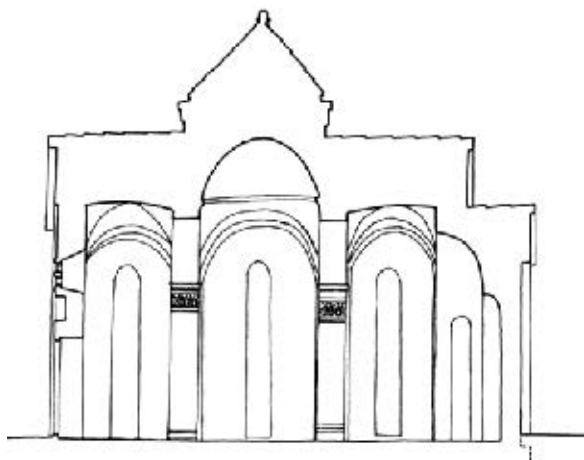
⁴² Valja istaknuti da u novije vrijeme i Ž. Peković smatra da su graditelji osmislili romaničku crkvu na Mljetu s dva zvonika na pročelju, no da je *taj naum ostvaren tek manjim dijelom jer je jedan zvonik izgrađen tek djelomično, dok se od drugog odustalo na početku izgradnje pa su mu ostali samo temelji.*; Ž. Peković, *Crkva Sv. Petra Velikoga. Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*, Dubrovnik-Split, 2010., 69-70. Tako autor donosi, očito, idealnu rekonstrukciju pročeljnih zvonika crkve na Mljetu; Ž. Peković, *Crkva Sv. Petra Velikoga...*, 69-7, sl. 41. Valja konstatirati da je riječ o iznimno neobičnom izgledu pročelja, za koje je teško naći analogije među srednjovjekovnim spomenicima na istočnoj i zapadnoj obali Jadrana; I. Tomas, *op. cit.* (2), 303.

⁴³ C. Fisković, *op. cit.* (3), 28-29; C. Fisković, *op. cit.* 1958 (4), 6; V. J. Đurić, *op. cit.* (28), 2, 10; T. Marasović, »Byzantine Component in Dalmatian Architecture from the 11th to the 13th Century«, u: *Studenica i vizantijska umetnost oko 1200. godine. Međunarodni naučni skup povodom 800. godina manastira Studenice i stogodišnjice SANU*, (ur. V. Korać), Beograd, 1988., 460-461; J. Stošić, *op. cit.* (27), 7; M. Jurković, *op. cit.* (27), 211.

⁴⁴ C. Fisković, *op. cit.* (3), 28-29; C. Fisković, *op. cit.* 1958 (4), 6.

⁴⁵ T. Marasović, *op. cit.* (45), 460-461; J. Stošić, *op. cit.* (27), 7.

⁴⁶ Crkva se prvi put spominje 1074. u ispravi neretvanskog kralja Slavca (...in ecclesia s. Petri, que est in Olmisi), a drugi put 1080. g. u vrijeme kralja Zvonimira (...in ecclesia beati Petri, que sita est in Olmisi); N. Bezić, »Crkva sv. Petra na Priku u Omišu«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 12, Split, 1961., 50; I. Ostojić, *op. cit.* (3), 352. Više o crkvi sv. Petra u Omišu: N. Bezić, »Crkva sv. Petra na Priku...«, 50-59; N. Bezić, »Novi nalazi u crkvi sv. Petra na Priku u Omišu«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 13, Split, 1962., 45-60; I. Ostojić, *op. cit.* (3), 351-353.

. Crkva sv. Petra, Omiš, uzdužni presjek kroz crkvu s pogledom prema sjeveru
(prema D. Domančiću)

I. Fisković.⁴⁷ Naime, iako je riječ o tipološki srodnim spomenicima omiška crkva se od ostalih u južnoj Dalmaciji odvaja svojim dimenzijama i veličinom kupole.⁴⁸ Također, crkvu u Omišu ni geografski, odnosno kulturno-povijesno nije moguće vezati za južnodalmatinsko područje, s obzirom na to da nastaje u tadašnjoj Paganiji (Neretvanska kneževina), a i kronološki je nešto kasnija od ostalih južnodalmatinskih crkava. Zanimljivo je navesti da su prema pučkoj predaji uz crkvu sv. Petra živjeli redovnici pa su raniji istraživači pretpostavili da je riječ o benediktincima i da se uz crkvu nalazio samostan, no zasad nije moguće pouzdano utvrditi da li je omiška crkva ikada bila benediktinska.⁴⁹

Tipološki srodna ranoromanička crkva u Omišu ima četvrtastu apsidu i znatno je manjih dimenzija od one na Mljetu. Većina dosadašnjih istraživača ukazala je na sličnost vanjskog rješenja mljetske i omiške kupole.⁵⁰ Međutim, iako je kod obje kupole vanjsko četvrtasto tijelo izvedeno s četiri zabata, valja istaknuti da u odnosu na raniji omiški spomenik zabati mljetske kupole, osim dekorativne imaju i važnu konstruktivnu ulogu.⁵¹ Također, crkvi u Omišu je tjeme kupole znatno niže od sljemena crkve, odnosno kupola nije izvedena na istoj visini koja odgovara njezinoj vanjštini.⁵² Ovakvo lažno isticanje kupole iznad krovništva, valja

⁴⁷ I. Fisković, »Crkveno graditeljstvo dubrovačke regije u svijetlu povijesti, od XI. do XII. stoljeća«, u: *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije / metropolije (998.-1998.)*, (ur. N. A. Ančić), Dubrovnik, 2001., 415, 427.

⁴⁸ I. Fisković, *op. cit.* (49), 415, 427.

⁴⁹ I. Ostojić, *op. cit.* (3), 351-353.

⁵⁰ C. Fisković, *op. cit.* (3), 28-29; C. Fisković, *op. cit.* 1958 (4), 6; T. Marasović, *op. cit.* (45), 460; J. Stošić, *op. cit.* (27), 7.

⁵¹ Ž. Peković, *op. cit.* 2002 (8), 246-247; Ž. Peković, *op. cit.* 2003 (8), 87-89; Ž. Peković, *op. cit.* 2008 (8), 132-134.

⁵² Ž. Peković, *op. cit.* 2002 (8), 246; Ž. Peković, *op. cit.* 2003 (8), 88; Ž. Peković, *op. cit.* 2008 (8), 133.

Crkva sv. Petra, Omiš, jugoistočna strana

protumačiti namjerom da se naglasi volumen kupole na omiškom spomeniku.⁵³ Stoga unatoč sličnosti u vanjskom rješenju mljetske kupole s četiri zabata s onom sv. Petra u Omišu, nije moguće govoriti o utjecaju ranije građevine na onu kasniju mljetsku, jer su kod omiške zabati imali čisto dekorativnu funkciju.

Od istočnojadranskih spomenika crkva na Mljetu dovodila se u vezu i s kanoromaničkim jednobrodnim kotorskim crkvama s kupolom, odnosno s crkvom sv. Luke, crkvom sv. Martina (sv. Ana, sv. Veneranda) i crkvom sv. Marije (od Rijeke, Koledata).⁵⁴ Spomenute građevine izgrađene su oko 1200. godine, u vrijeme kada je Kotor pod vlašću dinastije Nemanjića, a kotorska biskupija pod jurisdikcijom barijske nadbiskupije u središnjoj Apuliji. Također, to je i razdoblje velike graditeljske aktivnosti u gradu Kotoru kada bilježimo veće radove na reprezentativnoj romaničkoj katedrali sv. Tripuna. Uz monumentalnu katedralu ove se tri crkve ubrajaju u red najznačajnijih romaničkih spomenika Kotora, ali i na području južnog dijela istočne obale Jadrana. U dosadašnjoj su se literaturi tri kotorska spomenika dovodila u vezu s tipološkim srodnim spomenicima u Apuliji, s najranijim raškim crkvama, te s ranijim jednobrodnim kupolnim crkvama istočne obale Jadrana.⁵⁵

⁵³ Ž. Peković, *op. cit.* 2002 (8), 246-247; Ž. Peković, *op. cit.* 2003 (8), 88; Ž. Peković, *op. cit.* 2008 (8), 133.

⁵⁴ V. J. Đurić, *op. cit.* (28), 2.

⁵⁵ V. J. Đurić, *op. cit.* (28), 1-26; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (3), 136, 183, 186, 193, 230-231; M. Čanak-Medić, »Arhitektura crkve svetoga Luke i njeni izvori«, u: *Naučni skup povodom 800-godišnjice crkve svetog Luke u Kotoru. Crkva svetog Luke kroz vjekove*, (ur. V. Korać), Kotor, 1997., 33-43; T. Marasović, *op. cit.* (45), 459-460; V. Korać, »Crkva sv. Luke, struktura, oblici, stil«, u: *Naučni skup povodom 800-godišnjice crkve svetog Luke u Kotoru. Crkva svetog Luke kroz vjekove*, (ur. V. Korać), Kotor, 1997., 63-73.

Kotorsku crkvu sv. Luke podigao je Maurus, sin Andree Cazafrangi, zajedno s ženom Buonom, kćerkom priora Bazilija, 1195. godine, u vrijeme velikog župana Stefana Nemanje i njegovog najstarijeg sina Vukana, o čemu svjedoči sačuvani posvetni natpis na njezinom zapadnom pročelju.⁵⁶ Pretpostavlja se da je potom izgrađena crkva sv. Martina (sv. Ana, sv. Veneranda) koja je bila benediktinska, što se zaključuje na temelju povijesnih izvora iz XIV. stoljeća.⁵⁷ No, zasad nije moguće sa sigurnošću utvrditi da li je ova crkva od početka bila namijenjena benediktincima.⁵⁸ Kolegijalna crkva sv. Marije (od Rijeke, Kolečata) bila je druga po važnosti kotorska crkva nakon katedrale, a izgrađena je najvjerojatnije prije njezine ponovne posvete 1221. godine.⁵⁹ Iako su sve tri kotorske crkve jednobrodne trotravejne građevine s kupolom nad središnjim dijelom i polukružnom istaknutom apsidom razlike su uočljive u dimenzijama njihovih traveja, a osobito u vanjskom rješenju kupole. Tako je kupola crkve sv. Luke izvedena na dvostrukom postolju nad kojim se izdiže kružni tambur, dok je kod sv. Marije ona osmerostrana. S obzirom na to da je kupola crkve sv. Martina bila radikalno restaurirana, nije moguće sa sigurnošću govoriti o njezinom izvornom izgledu.⁶⁰ Od sve tri crkve, najreprezentativnija je Kolečata koja je znatno većih dimenzija od ostalih, a izdvaja se i bogatijom arhitektonskom plastikom, napose biforom apside koja je čini se nastala po uzoru na onu monumentalne kotorske katedrale. Utjecaj katedrale sv. Tripuna uočljiv je na sve tri građevine i u načinu zidanja dvo-bojnim kamenom, ružičastim i sivim, koji će biti uobičajen i kod ostalih kotorskih spomenika do kraja XV. stoljeća.⁶¹ Pri usporedbi crkve na Mljetu sa suvremenim joj kotorskim crkvama, osobito sv. Marijom od Rijeke najveće sličnosti uočljive su u oblikovanju njihove vanjske arhitektonske plastike, napose visećih polukružnih lukova s trbušastim konzolama koji su uobičajeni i kod ostalih kasnoromaničkih spomenika na istočnoj obali Jadrana krajem XII. i početkom XIII. stoljeća, odnosno oko 1200. godine. Slično oblikovanje visećih lukova i konzola nalazimo i kod kotorske crkve sv. Martina, kod jednobrodne crkve sv. Jakova (*Pipunara*) u Dubrovniku, ali i kod monumentalne arhitekture sjeverne i srednje Dalmacije - sjevernog broda katedrale sv. Stošije u Zadru i katedrale sv. Lovre u Trogiru.

⁵⁶ M. Čanak-Medić, *op. cit.* (3), 119-120. Više o crkvi sv. Luke u Kotoru: V. J. Đurić, *op. cit.* (28), 1-26; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (3), 117-144; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (57), 33-43; V. Korać, *op. cit.* (57), 63-73.

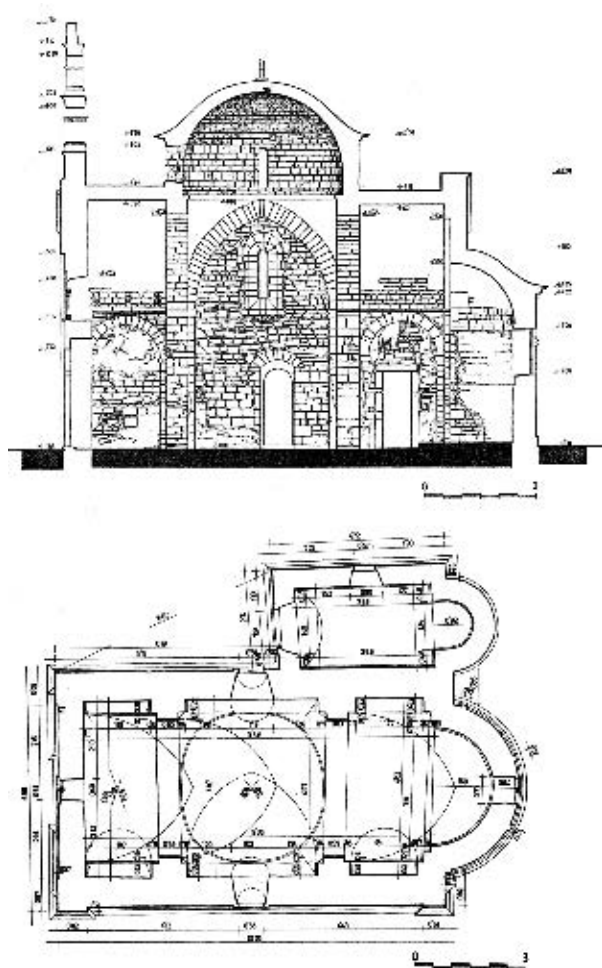
⁵⁷ I. Ostojić, *op. cit.* (3), 507-508; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (3), 179, 193. Više o crkvi sv. Martina (sv. Ane, sv. Venerande) u Kotoru: V. J. Đurić, *op. cit.* (28), 1-26; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (3), 177-200; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (57), 33-43.

⁵⁸ I. Ostojić, *op. cit.* (3), 507-508.

⁵⁹ I. Ostojić, *op. cit.* (3), 500-501; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (3), 203, 205. Više o crkvi sv. Marije (od Rijeke, Kolečata) u Kotoru: V. J. Đurić, *op. cit.* (28), 1-26; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (3), 201-270; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (57), 33-43.

⁶⁰ Konzervatorsko-restauratorski radovi provedeni su u razdoblju od 1980. do 1987., zbog većih oštećenja koje je uzrokovao razoran potres 1979. g. Voditeljica istraživanja i konzervatorsko-restauratorskih radova bila je M. Čanak-Medić, a rezultate istraživanja objavila je u knjizi *Arhitektura Nemanjina doba II - Crkve u Polimlju i na Primorju* 1989. g.; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (3), 117-270. Dokumentacija istraživanja za sva tri kotorska spomenika nalazi se u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture Kotor.

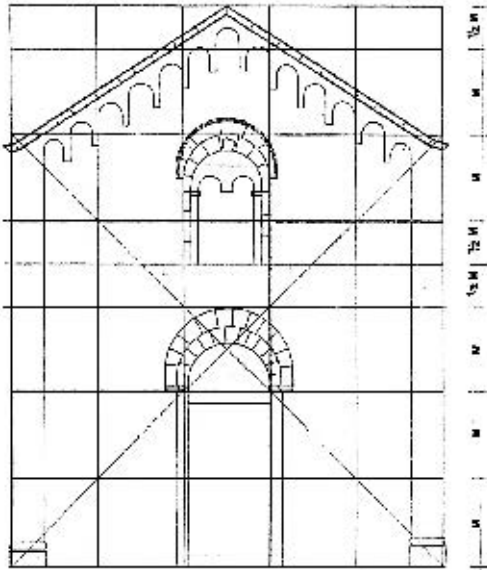
⁶¹ M. Čanak-Medić, *op. cit.* (3), 231.

Crkva sv. Luke, Kotor, uzdužni presjek i tlocrt (prema M. Čanak-Medić)

Također, na temelju analize arhitekture mljetske crkve moguće je zaključiti da je njezino romaničko zapadno pročelje bilo najsličnije onome sv. Marije od Rijeke. Riječ je o jednostavnom zabatnom pročelju koje je imalo potkrovnog vijenac s nizom jednostrukih visećih polukružnih lukova na trbušastim konzolama, ugaone lezene, te jednostavno oblikovani glavni portal od kojeg je danas jedino sačuvan mramorni polukružni luk s neznatno istaknutom lunetom.⁶² Spomenutu pretpo-

⁶² Iako je zapadno pročelje mljetske crkve zaklonjeno predvorjem, na temelju sačuvanih ostataka moguće je odrediti njegov izgled. Romanički ostatci potkrovnog vijenca, odnosno niz jednostrukih visećih polukružnih lukova na trbušastim konzolama vidljivi su na drugom katu predvorja, tzv. Gundulićevoj kuli. U prizemlju i na drugom katu predvorja vidljive su i ugaone lezene izvornog pročelja. Iako je u dosadašnjoj literaturi izgled današnjeg glavnog portala interpretiran kao romanički, zasad se sa sigurnošću može utvrditi da je romaničkom

Crkva sv. Marije od Rijeke, Kotor, rekonstrukcija zapadnog pročelja
(prema M. Čanak-Medić)

stavku o izgradnji mljetskog spomenika oko 1200. godine, potvrdio bi i najraniji povijesni izvor u kojem se ova crkva spominje - darovnica srpskog kralja Stefana Prvovjenčanog s početka XIII. stoljeća, ukoliko je uistinu riječ o autentičnom izvoru kako smatra većina istraživača.

Pri usporedbi mljetske crkve i kotorskih spomenika razlike se, međutim, jasno uočavaju u oblikovanju njihova središnjeg kupolnog prostora i svetišta. Naime, crkva sv. Luke i Koledata imaju jednostavnije oblikovan središnji kupolni prostor, a i vanjsko rješenje njihove kupole je drugačije od onoga na Mljetu. Također, kod sve tri kotorske građevine prostor svetišta je jednostavnije izveden s jednom polukružnom apsidom. Ovakav jednostavan način oblikovanja istočnog dijela crkve, uobičajen je i kod svih ostalih jednobrodnih romaničkih crkava s

portalu pripadao jedino mramorni polukružni luk s neznatno istaknutom lunetom. Svi ostali dijelovi portala nastaju najvjerojatnije u XVIII. st., kada se postavlja barokno pjevalište. Naime, izgradnjom pjevališta nad zapadnim travejom zazidana je romanička luneta glavnog portala u unutrašnjosti crkve, dok su u središnjem gornjem dijelu pročelja otvorena vrata kojima se pristupalo pjevalištu zbog čega se konstrukcijski glavni portal učvršćuje novim dovratnicima i nadvratnikom. Po svemu sudeći, tada nastaju i plitke lezene koje u širini portala presijecaju krajeve romaničkog mramornog luka i produžuju se do potkrovnog vijenca, te tako dijele pročelje na tri nejednako široka polja. Za ovakav neobičan spoj lezena i luka portala zasad nisu pronađene analogije, pa se čini malo vjerojatnim da je romaničko pročelje kao takvo izvorno zamišljeno; I. Tomas, *op. cit.* (2), 301-302. S obzirom na to da su u gornjem središnjem dijelu pročelja naknadno otvorena vrata za pjevalište, nije moguće utvrditi da li se na tom mjestu nalazila rozeta ili bifora, inače uobičajena kod ovakvog tipa romaničkog pročelja.

Crkva sv. Marije od Rijeke, Kotor, sjeverna strana

kupolom na istočnoj obali Jadrana i u Apuliji, pri čemu se crkva na Mljetu jasno odvaja svojim trodijelnim rješenjem svetišta.⁶³

U grupu tipološki srodnih romaničkih spomenika na južnom dijelu istočne obale Jadrana, uz mljetsku i tri kotorske crkve, ubraja se i tzv. Crkva C nekadašnjeg benediktinskog samostana sv. Marije (sv. Mihovila) u Ratcu, u blizini Starog Bara, za koju se pretpostavlja da je bila benediktinska i posvećena sv. Mihovilu.⁶⁴ No, zasad nije moguće sa sigurnošću tvrditi da je crkva prvotno bila namijenjena benediktincima. Naime, *abbas de sancto Michaelae de Reteza (de Pecega)*⁶⁵ prvi se put spominje 1247. godine, dok je, izgleda, tzv. crkva C izgrađena ranije.⁶⁶ Ratački spomenik sačuvan je u temeljima, a riječ je o četverotravejnoj građevini pravilnoga tlocrta s kupolom nad drugim travejom.⁶⁷ Iako apsida nije

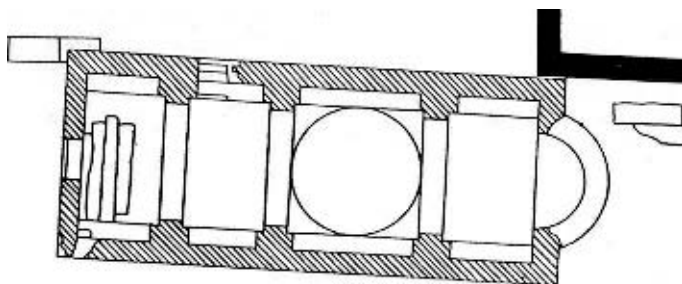
⁶³ O tipološki srodnim romaničkim spomenicima na području južnog dijela istočne obale Jadrana i središnje Apulije: V. J. Đurić, *op. cit.* (28), 1-26; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (3), 119-138, 179-295, 203-233; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (57), 33-43; V. Korać, *op. cit.* (57), 63-73; P. Belli D'Elia, *op. cit.* (6), 229-244; L. Mongielli, *op. cit.* (5), 88-127; P. Belli D'Elia, *op. cit.* (5), 195-198, 278, 284-290.

⁶⁴ Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd, 1962., 181.

⁶⁵ I. Ostojić, *op. cit.* (3), 513.

⁶⁶ I. Ostojić, *op. cit.* (3), 513; Đ. Bošković, *op. cit.* (66), 181.

⁶⁷ Đ. Bošković, *op. cit.* (66), 181; V. Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd, 1965., 51.

Crkva C, Ratac, rekonstrukcija tlocrta (prema V. Koraću)

sačuvana, pretpostavlja se da je bila polukružna.⁶⁸ U dosadašnjoj se literaturi ova crkva datirala u XI. ili XII. stoljeće.⁶⁹ No, s obzirom na njezin pravilan tlocrt kao i polukružnu apsidu čini se da je najranije mogla nastati u XII. stoljeću. Iako je tzv. Crkva C sačuvana tek djelomično, na temelju tlocrta moguće je zaključiti da je bila srodnija kotorskim i apulijskim spomenicima nego li crkvi na Mljetu što se jasno vidi u njezinom jednostavnijem oblikovanju središnjeg kupolnog prostora i svetišta. Stoga valja konstatirati da složenim trodijelnim svetištem, ali i oblikovanjem središnjeg kupolnog prostora s monumentalnom kupolom, mljetska crkva odvaja se od ostalih tipološki srodnih romaničkih crkava na području južnog dijela istočne obale Jadrana i središnje Apulije pa je kao takva doista iznimka među tipološki srodnim spomenicima.

Crkva sv. Marije u kontekstu benediktinske arhitekture

U dosadašnjoj literaturi pozornost istraživača u interpretaciji crkve sv. Marije nikada nije bila usmjerena na proučavanje benediktinske liturgije i benediktinske kupolne arhitekture, što bi moglo objasniti neka pitanja i probleme u interpretaciji njezine arhitekture. Tako se čini vjerojatnijim da njezino složeno trodijelno svetište zapravo oponaša troapsidalnost uobičajenu za trobrodne benediktinske crkve. Naime, iako istočni dio mljetske crkve nije troapsidalan, u tlocrtu i presjeku njezina svetišta jasno je naglašena trodijelnost, s tri nadsvedena traveja i trostrukim lučnim otvorom po uzoru na trijumfalni luk trobrodних građevina, kao i činjenicom da i sjeverni i južni prostor poput središnje apside imaju vlastito osvjetljenje. Iako još uvijek valja objasniti funkciju bočnih prostorija mljetskog svetišta, zasad je moguće tvrditi da oni nisu služili kao protezis i dijakonikon bizantskih crkava jer je crkva na Mljetu prvotno imala sakristiju. Da li su se u tim prostorima mogli nalaziti oltari, nije moguće sa sigurnošću utvrditi. No, zanimljiv jest podatak da se u popisu samostanske imovine koji je 1458. godine sastavljen na zahtjev dubrovačke vlade spominju tri oltara - Bogorodice, sv. Jeronima i sv.

⁶⁸ Đ. Bošković, *op. cit.* (66), 181; V. Korać, *op. cit.* (69), 51.

⁶⁹ Đ. Bošković, *op. cit.* (66), 181; V. Korać, *op. cit.* (69), 51.

Skulptura sv. Mihovila, crkva sv. Marije na Mljetu (prema C. Fiskoviću)

Mihovila.⁷⁰ Stoga ostaje pitanje da li su oltari, osim onoga Bogorodičinog u apsi-di, postojali i prije sredine XV. stoljeća, a napose onaj sv. Mihovila, kao i to gdje se oltar mogao nalaziti. Naime, kult arkandela Mihovila, uz onaj Bogorodice, osobito je raširen kod benediktinaca, a da je od samoga početka prisutan na Mlje-tu, svjedoči i najraniji dosad pouzdani izvor o benediktincima na ovom otoku - bula pape Aleksandra III. iz 1177. godine u kojoj se uz ostale crkve i samostane opatije u Pulsanu navodi i *ecclesiam sancti Michaelis in Meleta*.⁷¹ Iako zasad nije sigurno o kojoj je mljetskoj crkvi točno riječ,⁷² činjenica jest da je prvotna

⁷⁰ C. Fisković, »Spomenici otoka Mljeta«, u: B. Gušić - C. Fisković, *Otok Mljet naš novi nacionalni park*, (ur. B. Gušić), Zagreb, 1958., 51-56.

⁷¹ A. Cavallini, *Santa Maria di Pulsano. Il santo deserto monastico garganico*, Monte Sant' Angelo, 2002., 44, 96, 178. Bula je izdana 9. veljače prilikom ponovne posvete crkve u Pul-sanu, za čiju obnovu je bio zaslužan jedan od najznačajnijih pulsanskih opata - opat Gioele (1145.-1177.).

⁷² U dosadašnjoj je literaturi ova crkva bila različito interpretirana pa je teško sa sigurnošću tvrditi o kojoj je točno mljetskoj crkvi riječ. Jedan dio istraživača pretpostavlja da je riječ o crkvi sv. Mihovila u Babinom polju; drugi, pak, da je riječ o kasnoantičkoj bazilici u

crkva benediktinaca na Mljetu bila posvećena ovom arkandelu čiji kult je, uz onaj Bogorodice, bio upravo raširen kod pulsanskih benediktinaca od početka XII. stoljeća kada je osnovana ova stroga kongregacija na Monte Garganu, u blizini značajnog svetišta sv. Mihovila - Monte Sant' Angela.⁷³ S obzirom na to da je kult sv. Mihovila bio od početka važan benediktincima na Mljetu, nije nemoguće da je u crkvi sv. Marije i prije 1458. godine postojao oltar posvećen ovom arkandelu. U tom slučaju vrlo je vjerojatno da se oltar nalazio u jednom od bočnih prostora svetišta ili, eventualno, u središnjem traveju potkupalnog prostora.

Po svemu sudeći, i monumentalnu kupolu mljetske crkve, koja se dimenzijama odvaja od ostalih tipološki srodnih spomenika na istočnoj obali Jadrana i u Apuliji, valjalo bi vezati uz njezinu funkciju benediktinske crkve. Naime, iako kupola nije uobičajena kod benediktinskih spomenika istočne obale Jadrana brojne primjere bilježimo u Apuliji s kojom se crkva sv. Marije često dovodila u vezu. Tako je kupola uobičajena kod trobrodskih crkava, ali i kod skromnijih jednobrodskih građevina koje će upravo svojom monumentalnom kupolom oponašati reprezentativnu benediktinsku trobrodnu arhitekturu, poput već spomenute crkve S. Felice u Balsignanu.⁷⁴ Također, valja navesti i položaj okulusa na mljetskoj kupoli koji su okrenuti prema stranama svijeta, a služili su izgleda kao svjetlarnici i orijentiri pri kretanju sunca kroz različita godišnja doba.⁷⁵ Sličnu pojavu bilježimo i kod pojedinih apulijskih benediktinskih spomenika, kao primjerice crkve S. Leonardo u Sipontu s kraja XII. stoljeća.⁷⁶ Zanimljivo je istaknuti i to da tri bočna portala mljetske crkve, od kojih jedan na sjevernoj, a dva na južnoj strani, na kojoj je i bio samostan, ponovno nalazimo kod nekih benediktinskih crkava s kupolom u Apuliji, poput crkve Ognissanti u Cutiju u blizini Valenzana.⁷⁷ Tako na Mljetu kao i kod apulijskih primjera, dvojna nasuprotna vrata na sjevernoj i južnoj strani vode u središnji prostor građevine, od kojih su sjeverna vrata redovito manjih dimenzija od južnih, kojima su redovnici iz samostana pristupali crkvi.

Čini se da bi i izgradnju predvorja sa zvonikom crkve na Mljetu valjalo promatrati u kontekstu benediktinske arhitekture. Naime, kod benediktinaca su predvorja bila uobičajena za hodočasničke građevine, a da je mljetska opatija bila važno hodočasničko mjesto koje je privlačilo brojne vjernike, spominje mljet-

Polačama; dok treći smatraju da je najranija benediktinska crkva postojala na otočiću usred Velikog jezera prije izgradnje crkve sv. Marije. O crkvi sv. Mihovila na Mljetu: C. Fisković, *op. cit.* (3), 28; M. J. Dinić, *op. cit.* (3), 15-16; V. Korać, *op. cit.* (3), 216; Lj. Karaman, *op. cit.* 1959 (13), 69; I. Ostojić, *op. cit.* (3), 442; J. Stošić, *op. cit.* (27), 20; I. Fisković, »Jesu li Polače na Mljetu bile sijelo vladara Dalmacije?«, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 13-14, Zagreb, 1998., 74; M. Jurković, *op. cit.* (27), 213.

⁷³ A. Cavallini, *op. cit.* (73), 72, 89; G. Bertelli, *Puglia Preromanica*, Milano, 2004., 51, 54. Više o pulsanskim benediktincima: A. Cavallini, *op. cit.* (73), 21, 39-44; I. Ostojić, *op. cit.* (3), 441-442.

⁷⁴ L. Mongielli, *op. cit.* (5), 108-117; P. Belli D'Elia, *op. cit.* (5), 287-290.

⁷⁵ Na spomenuto mi je ukazao kolega I. Trogrlić iz Zaklade sv. Marije na otoku Mljetu, na čemu mu se iskreno zahvaljujem.

⁷⁶ Prilikom posjeta crkvi u Sipontu 2010. g., uz osnovne podatke o njezinoj povijesti, nalazio se i podatak o prozorima na kupoli koji su služili kao orijentiri pri kretanju sunca kroz različita godišnja doba.

⁷⁷ P. Belli D'Elia, *op. cit.* (5), 144-149.

ski opat Mavro Orbini i mnogi drugi pisci nakon njega.⁷⁸ Tako Orbini u svojem djelu *Kraljevstvo Slavena* iz 1601. godine, navodi da su u opatiju dolazili brojni hodočasnici iz Dubrovnika i Dalmacije, Bosne i Srbije zbog drevne slike Gospe od jezera.⁷⁹ Isto spominje i dubrovački književnik i mljetski opat Ignjat Đurđević u svojoj povijesti dubrovačkih benediktinskih samostana u prvoj polovici XVIII. stoljeća, kao i učeni pijarist Franjo Marija Appendini u svom prikazu političke i kulturne povijesti Dubrovnika 1802. godine.⁸⁰ Opatija sv. Marije bila je jedno u nizu svetišta benediktinskog reda s drevnim prikazima Bogorodice na istočnoj obali Jadrana, poput sv. Marije (sv. Mihovila) na Ratcu kod Starog Bara, sv. Marije (sv. Benedikta) na otoku Lokrumu, sv. Andrije u Rabu ili sv. Marije u Zadru.⁸¹ Nažalost, izvorna slika Gospe od Jezera danas nije sačuvana, no sačuvan je njezin vrijedan, gotički, pozlaćeni srebrni okov koji je, po svemu sudeći, izrađen u posljednjoj četvrtini XIV. stoljeća.⁸² Iako mljetska ikona nije sačuvana, na temelju njezina okova valja zaključiti da je od posljednje četvrtine XIV. stoljeća, a vrlo vjerojatno i ranije, opatija na Mljetu bila važno hodočasničko mjesto.

Također, da predvorje mljetske crkve valja vezati za benediktince potvrđuje i ikonografski program njegovih romaničkih skulptura, a napose, danas izgubljene, treće skulpture otkrivene sredinom XX. stoljeća, nad podrumskim vratima samostana.⁸³ Skulptura je, nažalost, ukradena 1969. godine nakon čega joj se zametnuo svaki trag.⁸⁴ O njezinom izgledu saznajemo iz nekoliko sačuvanih fotografija, na kojima je uočljivo da je bila izvedena na jednaki način kao i ostale dvije romaničke skulpture predvorja - sv. Ivan Krstitelj i anđeo s kadionicom. Zasad je moguće utvrditi da su sve tri figurativne skulpture mljetskog predvorja nastale istovremeno i to najvjerojatnije tijekom druge polovice ili kraja XIII. stoljeća, što se zaključuje na temelju njihove stilsko-morfološke analize.⁸⁵ Nestalu skulpturu

⁷⁸ M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena* (prev. S. Husić, prir. F. Šanjek), Zagreb, 1999. [1601.], 431; F. M. Appendini, *Notizie storico-critiche sulle antichità storia e letteratura de' Ragusei*, I, Ragusa, 1802., 263; C. Fisković, *op. cit.* (3), 27; C. Fisković, *op. cit.* 1958 (4), 10; C. Fisković, *op. cit.* (72), 48, 52; V. B. Lupis, »Benediktinci i njihova baština na dubrovačkom području«, u: *Benediktinci na području Dubrovačke nadbiskupije* (ur. Ž. Puljić, M. Sivrić), Dubrovnik, 2010., 330.

⁷⁹ M. Orbini, *op. cit.* (80), 431; C. Fisković, *op. cit.* (3), 27; C. Fisković, *op. cit.* (72), 52; V. B. Lupis, *op. cit.* (80), 330.

⁸⁰ C. Fisković, *op. cit.* 1958 (4), 10; C. Fisković, *op. cit.* (72), 48; F. M. Appendini, *op. cit.* (80), 263.

⁸¹ V. B. Lupis, *op. cit.* (80), 331.

⁸² U novije je vrijeme V. B. Lupis okov datirao u posljednju četvrtinu XIV. st., pri čemu je ukazao na mogućnost da je rad vezan za zadarske zlatare; V. B. Lupis, *op. cit.* (80), 332, dok ga je C. Fisković datirao u XV. st., smatrajući ga radom dubrovačkih zlatara; C. Fisković, *op. cit.* (72), 52.

⁸³ C. Fisković, *op. cit.* (3), 22; C. Fisković, *op. cit.* 1958 (4), 46.

⁸⁴ U novinskom članku u Dubrovačkom vjesniku navodi se podatak da je skulptura ukradena 1969. g. Zanimljivo je da je glava ove skulpture bila ukradena i 1962. g., no tada je ubrzo i vraćena; Usp. »Krađa spomeničkog blaga na Mljetu. Nestala srednjovjekovna skulptura«, *Dubrovački vjesnik*, Dubrovnik, 1969.

⁸⁵ U dosadašnjoj su se literaturi tri figurativne skulpture datirale od kraja XII. do XIII. st., a dovodile su se u vezu s romaničkom skulpturom Apulije i Abruzzza s kraja XII. st., no bez podrobnije provedene komparativne analize građe; C. Fisković, *op. cit.* (3), 22; C. Fisković,

je C. Fisković ikonografski interpretirao kao anđela s dugom peteljkom ljljana u sceni Navještenja, dok je J. Stošić smatrao da je riječ o anđelu koji rasteže rukama tkaninu u prikazu Kristova krštenja.⁸⁶ Međutim, čini se vjerojatnijim da je ovdje riječ o sv. Mihovilu jer dugački štap koji dijagonalno drži objema rukama više bi odgovarao koplju negoli ljljanu ili tkanini.⁸⁷ Kult sv. Mihovila očito je bio važan benediktincima na Mljetu i nakon 1177. godine kada se spominje njihova prva crkva posvećena ovom arkanđelu, odnosno nakon izgradnje i posvete crkve na otočiću Bogorodici. To potvrđuje ova romanička skulptura sv. Mihovila iz druge polovice ili kraja XIII. stoljeća izvedena za njezino predvorje, ali i već spomenuti podatak iz 1458. godine u kojem se navodi da je u crkvi sv. Marije postojao oltar sv. Mihovila.⁸⁸ Da li je benediktinska crkva na otočiću sv. Marije, uz Bogorodicu, bila posvećena i sv. Mihovilu zasad nije moguće utvrditi, jer se od XIII. stoljeća isključivo spominje njezina posveta Mariji.

Zaključak

Romanička crkva sv. Marije, nekadašnjeg benediktinskog samostana na otoku Mljetu, najvjerojatnije je izgrađena oko 1200. godine, što se zaključuje na temelju analize njezine arhitekture i analogija sa srodnim spomenicima na istočnoj obali Jadrana. Spomenutu pretpostavku o izgradnji mljetske benediktinske crkve oko 1200. godine, potvrdio bi i najraniji povijesni izvor u kojem se ona spominje - darovnica Stefana Prvovjenčanog s početka XIII. stoljeća.

Složenim trodijelnim svetištem, kao i svojom monumentalnom kupolom, crkva sv. Marije iznimka je među sačuvanim benediktinskim spomenicima istočne obale Jadrana, a odvaja se i od svih ostalih tipološki srodnih romaničkih crkava na području južnog dijela istočne obale Jadrana i središnje Apulije. Iako je većina dosadašnjih istraživača svetište, kupolu i predvorje mljetske crkve dovela u vezu s raškim spomenicima čini se logičnijim da se oni objasne njezinom funkcijom benediktinske crkve. Tako je vjerojatnije da njezino trodijelno složeno svetište zapravo oponaša troapsidalnost uobičajenu za trobrodne benediktinske građevine. Iako još uvijek valja objasniti funkciju bočnih prostorija mljetskog

op. cit. 1958 (4), 4; C. Fisković, *op. cit.* (72), 46; C. Fisković, *op. cit.* 1961 (4), 1223; M. S. Calò Mariani, *op. cit.* (11), 57; M. Čanak-Medić, *op. cit.* (3), 161-162; I. Tomas, *op. cit.* (2), 303-304, 306-307. S obzirom na to da mljetske skulpture imaju izrazito romanička stilska obilježja s naglašenom stilizacijom fizionomija, a pokazuju i naznake naturalističkog tretmana draperije, poput krzna na odjeći sv. Ivana, kao i stanovito opisno detaljiziranje, napose prisutno na kadionici anđela valja ih datirati u razdoblje druge polovice ili kraja XIII. st.

⁸⁶ C. Fisković je pretpostavio da se na podanku mljetskog portalnog luka mogla nalaziti scena Navještenja, kojoj je, prema njemu, pripadao oštećeni treći kip anđela s dugom peteljkom ljljana. Svoju pretpostavku temeljio je na analogiji s ikonografskim programom luka portala crkve S. Maria u Cerrateu u južnoj Apuliji; C. Fisković, *op. cit.* 1958 (4), 4. Prema J. Stošiću sve tri skulpture pripadale su kompoziciji Kristova krštenja, a danas izgubljeni anđeo (odnosno sv. Mihovil) s još je jednim anđelom rastezao rukama tkaninu u sceni krštenja; J. Stošić, *op. cit.* (27), 8.

⁸⁷ I. Tomas, *op. cit.* (2), 303.

⁸⁸ C. Fisković, *op. cit.* (72), 51-56.

svetišta, zasad je moguće tvrditi da oni nisu služili kao protezis i dijakonikon raških spomenika jer je crkva na Mljetu prvotno imala sakristiju. Po svemu sudeći, i monumentalnu mljetsku kupolu, koja se dimenzijama odvaja od ostalih tipološki srodnih spomenika na istočnoj obali Jadrana i u Apuliji, valjalo bi vezati za benediktinsku arhitekturu. Iako kupola nije uobičajena kod benediktinskih građevina istočne obale Jadrana, brojne primjere bilježimo u Apuliji s kojom se crkva sv. Marije često dovodila u vezu. Na sličnost crkve na Mljetu s pojedinim apulijskim benediktinskim crkvama s kupolom ukazuje i funkcija okulusa na mljetskoj kupoli, kao i položaj njezina tri bočna portala. Čini se da bi i izgradnju mljetskog predvorja sa zvonikom valjalo promatrati u kontekstu benediktinske arhitekture, a ne priprata pravoslavnih crkva jer su kod benediktinaca predvorja bila uobičajena za hodočasničke građevine poput one na Mljetu. Također, da predvorje valja vezati za benediktince, svjedoči i ikonografski program njegovih romaničkih skulptura, napose skulpture sv. Mihovila čiji kult je osobito bio raširen kod benediktinaca pa tako i onih na Mljetu.

THE ROMANESQUE CHURCH OF ST MARY ON MLJET THE QUESTION OF INFLUENCES

Ivana Tomas

The Romanesque Church of St Mary of the former Benedictine monastery on the island of Mljet is a single nave vaulted three-bay building, with a monumental dome over the central part and a complex tripartite chancel. The Mljet church is the most monumental example of one-nave domed architecture on the eastern shores of the Adriatic, and in literature to date the architecture has been correlated with typologically similar Romanesque churches of the southern Italian region of Apulia, with the earliest monuments of what is called the Raša architectural school, and with pre-Romanesque and Romanesque single-nave churches with domes on the eastern coast of the Adriatic. The paper presents previous interpretations of the architectural influences on the Mljet church, and has endeavoured to throw light on certain issues in the interpretation of its architecture, particularly the tripartite chancel, the monumental dome, the three lateral portals and antechamber, by the function of the Benedictine church, which has not been covered by previous writings on the subject. The Church of St Mary was probably built around 1200, which can be concluded from an analysis of its architecture and from analogies with similar heritage buildings on the eastern coast of the Adriatic. The earliest historical source in which it is mentioned, a deed of gift of Stefan First-Crowned of the early 13th century, tends to support the hypothesis concerning the building of the church in around 1200. With the complex tripartite chancel and the monumental dome the church on Mljet is an exception among extant Benedictine monuments along the eastern Adriatic, and deviates from all other typologically similar Romanesque churches of the southern part of the eastern Adriatic and of central Apulia. Although most researchers to date have correlated the Mljet chancel, dome and antechamber with the monuments in Raša, it seems more logical that they should be explained by its function as a Benedictine church. It is more probable, then, that its tripartite chancel in fact mimics the three apses usual in Benedictine buildings with a nave and two aisles. Although the function of the side rooms of the Mljet chancel still remains to be explained, for the moment it is possible to claim that they were not used in the same way as the prothesis and diaconicon of the churches of Raša, for the Church of St Mary originally had a sacristy. It is not possible to ascertain with any certainty whether there might have been altars in these spaces. It seems that the monumental Mljet dome, which in its dimensions stands apart from other typologically cognate monuments on the eastern shores of the Adriatic and in Apulia, should be connected with Benedictine architecture. Although a dome is not common in Benedictine buildings on the eastern Adriatic, numerous examples are recorded in the southern Italian region of Apulia, with which the Church of St Mary's is often correlated. The similarities between the church on Mljet and several Apulian Benedictine churches with domes are shown by the function of the oculus in the Mljet dome and by the position of its three side portals. It would seem that the

building of the Mljet antechamber with bell tower should be considered in the context of Benedictine architecture, and not of the narthex of Orthodox churches, for among the Benedictines, an antechamber was usual for pilgrimage churches like the church on Mljet. Also showing that the antechamber should be related to the Benedictines is the iconographic programme of the Romanesque sculpture, particularly the sculpture of St Michael, the cult of whom was particularly widely diffused among the Benedictines, including those on Mljet.